

UOT 94(479.24)**1918-1920-Cİ İLLƏRDƏ ERMƏNİ TƏCAVÜZÜNƏ QARŞI
AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ HÖKUMƏTİNİN TƏDBİRLƏRİ****A.P.ADIGÖZƏLOVA**
Bakı Dövlət Universiteti
adigezelova@bk.ru

I Dünya müharibəsinin başlanmasını “Böyük Ermənistan” yaratmaq ideyasını gerçəkləşdirmək üçün əlverişli hesab edən “Daşnaksütyun” partiyası Cənubi Qafqaz və Osmanlı imperiyası ərazisində yaşayan türk-müsəlman əhaliyə qarşı genişmiqyaslı qətlialmlar həyata keçirməyə başladı. 1918-ci ilin yazında Bakı, Şamaxı, Quba, Lənkəran, Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan və digər ərazilərdə 50 min azərbaycanlı qətlə yetirildi. Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə də ermənilərin azərbaycanlılara qarşı təcavüzü davam edirdi.

Azərbaycan hökumətinin gərgin mübarizəsi nəticəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyü əsasən təmin edildi. Azərbaycan diplomatiyası Versalda ermənilərin Azərbaycan dövlətinə qarşı irəli sürdükləri ərazi iddialarını dəf etməyə müvəffəq ola bildi, Azərbaycan ordusu 1920-ci ilin martında Naxçıvan, Qarabağ və Zəngəzurdakı döyüşlərdə erməniləri ağır məğlubiyyətə uğratdı. Gənc respublikanın ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmiş cəhdlərin qarşısı alındı.

Açar sözlər: “Böyük Ermənistan”, qətlialm, Azərbaycan Cümhuriyyəti, Naxçıvan, Qarabağ.

I Dünya müharibəsi dövründə “Daşnaksütyun” partiyası daha da fəallaşaraq, Cənubi Qafqaz və Osmanlı imperiyasının 7 vilayəti hesabına “Böyük Ermənistan” yaratmaq kimi mənfur niyyətini gerçəkləşdirməyə başladı. Ərazi iddialarına razılıq almaq üçün erməni siyasətçilərinin gizli danışıqlar apardığı Antanta və Dördlər İttifaqına daxil olan dövlətlər «erməni məsələsi»ndən öz mənafeləri üçün istifadə etməyi düşünürdülər. Türkiyədə «erməni muxtariyyəti» yaratmağı vəd edən Rusiya, əslində, bu ərazini də öz müstəmləkəsinə çevirmək niyyətində idi. Rusiyanın gizli planlarından xəbərsiz olan “Daşnaksütyun” partiyası Türkiyəyə qarşı hərbi əməliyyatlarda çar ordusuna kömək etməklə öz məqsədlərinə çatmaq niyyətində idilər.

Qafqaz cəbhəsinin açılması ilə «könüllü» erməni orduları təşkil edilməyə başlandı. 1915-ci ilin sonunda onların sayı 10.000 nəfər idi. 1918-ci ildə isə “Daşnaksütyun” partiyası 35 yaşına qədər bütün ermənilərin səfərbər olunması haqqında qərar qəbul edir və hərbi xidmətdən imtina edənləri ölüm cəzası ilə hədələyirdi [5, 103-104]. Məhz bu erməni ordu hissələri Qars, Ərzincan,

Ərzurum əyalətlərində, İrəvan quberniyasında, Sürməli qəzasında, Naxçıvanda türk-müsəlman əhalinin qanını axıtmışdılar. 1918-ci ilin mart ayınadək təkcə İrəvan quberniyasında 199 müsəlman kəndi dağıdılıb boşaldılmış, 135 min əhalisi qaçqın düşmüşdü [6, f. 894, s. 10, iş 80, v. 49-56].

“Daşnaksütyun” partiyasının liderləri Bakıdan başlayaraq Tiflisə qədər məskunlaşan azərbaycanlıları qırıb Kür çayına, Qubadan Astarayadək yaşayanları isə Xəzər dənizinə tökməyi planlaşdırırdılar [9, 24]. S.Şaumyanın əmrilə 1918-ci il martın 30-dan aprelin 2-dək Bakı şəhərində bolşevik-daşnak ordusu 12 mindən çox azərbaycanlıyı qətlə yetirdilər. Hadisələri gözləri ilə görmüş şahidlərin ifadələrinə görə, “uşaq, qoca, qadın bilmədən qarşılıqları keçənləri qətlə yetirən daşnak birləşmələri insanları diri-diri alovlanan evlərin içinə, neft və su quyularına atırdılar. Küçələr, evlər parçalanmış qadın, qoca, uşaq cəsədləri ilə dolu idi” [9, 7]. Azərbaycanlıların bu cür rəhmsizliklə məhv edilməsi və öz doğma şəhərindən didərgin salınması erməni millətçilərinin siyasi niyyətlərinə xidmət edirdi. Onlar bu yolla Bakını yerli əhalidən təmizləmək, onun sərvətlərinə sahib çıxmaq, bu qədim Azərbaycan şəhərini Ermənistan torpağı elan etmək istəyirdilər [9, 13].

Erməni quldurları Şamaxıda da iki gün ərzində günahsız insanları amansızlıqla qətlə yetirdilər. İnsanlıq duyğusunu itirən ermənilər körpə uşaqları yerə mıxlayır, meyidlərin başına min bir oyun açırdılar. Şamaxı qırğınının başlıca təşkilatçılarından olan Stepan Lalayev 400-ə qədər qoca, qadın və uşağın diri-diri məsciddə yandırılması əmrini vermişdi. Şamaxı qəzasında 8 min adam öldürülmüş, 80-ə yaxın müsəlman kəndi yerlə-yeksan olunmuşdu [10, 8-9].

Ermənilərin Bakıda, Şamaxıda törətdikləri soyqırım aktları sırasına milli-mənəvi dəyərlərin məhvi planları da daxil idi. Erməni vandalizmi nəticəsində 50 min nüsxə Quran kitabına od vurulmuş, “Kaspi” mətbəəsi, “Açıq söz” qəzetinin redaksiyası, “İsmailiyyə” binası yandırılmış, “Təzəpir” məscidinin minarələri top atəşlərinə tutulmuşdu. Şamaxıda 12 məhəllə məscidi və 8 əsr yaşı olan “Cümə məscidi” yandırılmışdı.

Quba mahalında isə erməni quldur dəstələri 122 kəndi yandırmış, 12 min dinc əhalini qətlə yetirmişdilər [6, f.1016, s.1,i. 95, v.5-8]. Hamazasp Qubanı işğal etdikdən sonra şəhər camaatına hədə-qorxu məqsədilə demişdir: “Mən erməni xalqının qəhrəmanı və onun marağının müdafiəçisiyəm. Mən buraya qayda-qanun yaratmaq üçün, Sovet hakimiyyətini qurmaq üçün gəlməmişəm. Xəzər dənizinin sahillərindən tutmuş Şah dağına qədər olan ərazidə yaşayan bütün müsəlmanları məhv etmək barədə mənə göstəriş verilibdir...” [11, 28].

Ümumən 1918-ci ilin yazında Bakı, Şamaxı, Quba, Lənkəran qəzalarında, Qarabağ və Zəngəzurda 50 min azərbaycanlı son dərəcə vəhşiliklə qətlə yetirilmişdi.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra da ermənilər azərbaycanlılara qarşı təcavüzkar fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Andronik, Dro və Njdenin silahlı qüvvələri 1918-ci ilin iyun-

avqust aylarında Naxçıvan bölgəsində, may-avqustda isə Zəngəzurun Sisyan mahalında çoxsaylı zorakılıq hərəkatları və vəhşiliklər törətdilər. Ermənistanın fəal təbliğati və guclu siyasi-hərbi yardımı sayəsində Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan ermənilər 1918-ci ilin iyulunda Şuşada keçirilən I qurultayında bu mahalın mustəqilliyini elan etdi. Bunun ardınca isə 1918-ci ilin payızında Zəngəzurun bir hissəsində möhkəmlənən Andronik burada bir növ erməni "qubernatorluğu" təşkil edərək, Gorusu onun "mərkəzi"yə çevirdi, sonra da "paytaxtı" Şuşa olacaq "Kiçik Ermənistan" dövlətini yaratmağa çalışdı [1, 190-191].

Azərbaycan hökumətinin bu qırğınlara son qoyulması barədəki notalarına Ermənistan rəhbərliyi riyakarcasına Andranikin dəstəsinin bölgəyə özbaşına daxil olduğunu, onun hərəkatlarına cavabdeh olmadıqlarını bildirirdi [14, 45]. Bu zaman formalaşmaqda olan Milli Ordumuzun və Qafqaz İslam ordusunun qarşısında əsas vəzifə Bakı Sovetinin Gəncəyə hücumunun qarşısını almaq və Bakını yadellilərdən azad etmək olduğundan erməni quldurlarına qarşı heç bir müqavimət göstərilmirdi. Yalnız 1918-ci ilin sentyabrında Bakı azad edildikdən sonra Qarabağa hərbi hissələr göndərildi. Qarabağ erməniləri Androniki gözlədikləri halda, türk-Azərbaycan qoşunları gəlib, sentyabrın 25-də Şuşanı ermənilərin mühasirəsindən xilas etdilər. Ermənilər Azərbaycan dövlətinin hakimiyyətini tanıdılar və silahlarının bir qismini təhvil verdilər [7, 1 noyabr 1918].

Lakin Mudros müqaviləsinə əsasən türk qoşun hissələrinin Azərbaycandan çıxması ilə ermənilər yenidən Naxçıvan, Qarabağ, Zəngəzur mahallarında qanlı əməllərini daha qəddarlıqla həyata keçirməyə başladılar. Onların məqsədi Paris sülh konfransınadək bu əraziləri yerli sakinlərdən – türk-müsəlman əhalidən təmizləmək və dərhal ermənilərlə məskunlaşdırmaq, bununla da, ərazi iddialarını “əsaslandırmaq” idi.

Azərbaycan hökuməti ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qanlı cinayətləri araşdırmaq üçün 1918-ci il iyunun 26-da Fövqəladə İstintaq Komissiyası təşkil etdi. Bakı quberniyasında, Gəncə quberniyasının Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarında törədilən qırğınları və digər zorakılıq hərəkatlarını təhqiq edən komissiya ermənilərin cinayətkar əməllərini sənədləşdirirdi. Fövqəladə İstintaq Komissiyasının topladıqları çoxlu sayda şahid ifadələri, hüquqi sənədlər, yerlərdən qəza rəislərinə və qubernatorlara göndərdikləri teleqram, hesabat və məlumatları erməni təcavüzkarlığının miqyası haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Fövqəladə İstintaq Komissiyasının Qarabağdakı vəziyyətlə bağlı məruzəsində qeyd edilirdi ki, ”1918-ci ilin oktyabr ayından Bakı quberniyasının bütün qəzalarında və Gəncə quberniyasının 4 qəzasında türk-müsəlman əhali ermənilərin milli düşmənçilik əsasında törətdikləri dəhşətlərdən qurtulduqları halda, Qarabağ müsəlmanları daim istər yerli erməni əhali tərəfindən, istərsə də İrəvandan və Türkiyədən gəlmiş erməni qaçqınları tərəfindən hər cür təcavüzə məruz qalırdılar, onlardan Ermənistan Respublikasına tabe olmaq tələb

olunurdu” [13, 28].

Ermənilər Azərbaycan Cümhuriyyətinin hakimiyyətini tanımırdılar və Cavanşir qəzasının ermənilər yaşayan ərazisini Ermənistan Respublikasının ərazisi hesab edirdilər. Komissiya Cavanşir qəzasında vəziyyətlə bağlı qeyd edirdi: “Qəzanın müsəlman əhalisi uzun müddət – bəzi kəndlərdə 1918-ci ilin sentyabrınadək, bəzilərinə isə dekabr ayına qədər mühasirə vəziyyətində qaldılar. Belə bir ümitsiz vəziyyətdə çıxış yolunu insanlar mühasirəni yarıb qonşu müsəlman kəndlərinə qaçmaqda görürdülər. Qaçqın qadın və uşaqların bir qismi aclıqdan və soyuqdan, xəstəlikdən yollarda ölür, digər qismi onları təqib edən ermənilər tərəfindən qətlə yetirilirdilər. Qaçmaq imkanı olmayan qocalar, xəstə və şikəst insanlar isə öz evlərində məhv edilirdilər. Ermənilər düzən hissənin kəndlərinə də müntəzəm olaraq basqınlar təşkil edir, əhalisinə qarşı dəhşətli qətləmlər həyata keçirir, mal-qaralarını oğurlayıb aparırdılar.” [13, 30-31].

1918-ci ilin dekabrın 1-dən ermənilər Cəbrayıl qəzasına silahlı hücumla başlamışdılar. Qəza 12 müsəlman və 3 erməni kənd cəmiyyətindən ibarət idi. Dekabrın 2-də erməni quldur dəstələri Aşıq Məlikli kəndini yandırdılar, əmlakını qarət etdilər. Həmin tarixdə silahlı ermənilər Xələfli, Tatar, Şıxlar kəndlərini də yandırdılar. Dekabrın 5-də Qarakollu, 7-də Arış, 18-də Sırıq, 26-da Düdükçü, 27-də Nüsolu kəndləri də ermənilərin təcavüzünə məruz qaldılar. Bu kəndlərin dağıdılması və yandırılması əhalisinin də əzablı üsullarla qətlə yetirilmələri ilə müşayiət olunurdu. Cəbrayıl qəzasının müsəlman əhalisinin itkiləri on milyonlarla manat dəyərində idi. Cəbrayıl qəza rəisinin 1919-cu il 17 fevral tarixli raportunda qeyd edilirdi ki, buna rəğmən qəzanın 1 erməni kəndi də zərər çəkməmişdi. [6, f. 970, s. 1, iş 161, v.4]

Zəngəzur qəzası, xüsusilə ağır vəziyyətdə idi və burada ermənilərin azərbaycanlılara qarşı zorakılıq halları ara vermədən davam edirdi. Yüksək dağlıq yerdə yerləşən bu ərazi Şuşa və Cəbrayıl qəzalarından ayrı salınmışdı. Qəzada Andronikin komandanlığı altında erməni əsgərlərinin hərbi hissələri də yerləşmişdi. Andronik müsəlman əhalinin erməni hökumətinə tabe olmasını tələb edirdi, əks halda qəza ərazisini etnik təmizləməklə Ararat Respublikasının tərkibinə qatacağı ilə təhdid edirdi. Lakin azərbaycanlılar bu tələblərə tabe olmadılar, ermənilər isə onların əmlakını qarət edərək, kəndlərini özülünə qədər dağıdıb yandırdılar, əhalisini vəhşicəsinə öldürdülər. Bu dəhşətli qətləmin qurbanına çevrilməmək üçün 50 min qaçqın Cəbrayıl qəzasına pənah aparmışdı. Kəndlərin əksəriyyəti 1918-ci il yayın sonu və payızda Andronikin qoşunları tərəfindən yandırılıb, qarət edilmişdi. 10 minlərlə iri buynuzlu, bir neçə yüz min qoyun aparılmışdı. Dəyən zərərin miqdarı milyard manata çatırdı [13, 35-36].

İstintaq komissiyasının uzvu Mixaylovun məlumatına görə, yalnız 1918-ci ilin yayı, payızı və qışında qəzanın 115 kəndi dağıdılıb yerlə yeksan edildi, 3257 kişi, 2276 qadın, 2196 uşaq öldürüldü. 1060 kişi, 794 qadın, 485 uşaq isə yaralandı. Qəza üzrə ölənlər və yaralananların sayı 10068 nəfər idi [6, f. 970, s. 1, iş 161, v.7].

Şuşa qəzasının erməniləri Azərbaycanın dövlət hakimiyyətini tanımayaraq, Vərənd, Dizaq, Xaçın və Zəngəzuru Ararat Respublikasına birləşdirməyə çalışırdılar. Qarabağ erməniləri Azərbaycan Respublikasına heç bir vergi və mükəlləfiyyət ödəmirdi. Onlar Ağdam-Qaryagin şosse yolunu azərbaycanlılar üçün keçilməz etmişdi. Ermənilər öz taktikalarına sadıq qalaraq çoxluq təşkil etdikləri yerdə qeyri millətlər üzərində despotizm və qəddarlıqları ilə seçilirdi.

Andronik Gorusa gəldikdən sonra Qarabağ ermənilərinin ümumi səfərbərliyini elan etdi. Bundan sonra Andronik Şuşa şəhərinə (ermənilər onu Kiçik Ermənistanın paytaxtı hesab edirdilər) girməyə cəhd göstərdi, lakin türklər və kürdlər tərəfindən ciddi müqavimətə rast gəldi və böyük itki verərək geri çəkildi. Qəzada erməni təcavüzünün qurbanlarının sayını müəyyən etmək mümkün olmamışdı, lakin dəyən zərərin miqdarı 100 milyon manata çatırdı [6, f.970, s.10, iş161,v.11-12].

İngilis nümayəndəliyi Şuşaya gəldikdən sonra da ermənilər Şuşa-Yevlax yolu üzərində müsəlmanlara qanlı divan tutmaqda davam edirdilər. Onlar Mərcili kəndinin sakinlərini öz yurdlarını tərk etməyə məcbur etdilər, Abdal, Qaradağlı, Xocavənd kəndlərini yandırdılar, Xocalı kəndinin əhalisini qovdular [13, 38-39].

Hadisələri yerindəcə təhqiq edən Gəncə qubernatoru İbrahim ağa Vəkilov Azərbaycan hökumətinə hesabatında yazırdı: “Ermənilər müsəlmanlara nifrətdən və qana hərislikdən doymayaraq, müsəlman kəndlərini dağıtmaq, əhalisini qılıncdan keçirmək kimi düşmən əməllərini dayandırmırlar. Onların vəhşiliyinin həddi yoxdur. Bu vəhşiliklərin qarşısında orta əsr dəhşətləri solğun görünür. İnanmaq olmur ki, XX əsrdə belə bir xalq yaşayır və müdafiəsiz dinc əhaliyə qarşı bütün vəhşilikləri tətbiq edirlər: uşaqları odda yandırır, insanların dilini, qulağını kəsir, işgəncələr verir, təhqiramiz şəkildə qətlə yetirir... Bizim Respublikanın şüarı belədir: millətdən asılı olmayaraq hamı qanun və hökumət qarşısında bərabərdir. Lakin qeyri-ixtiyari düşünmək lazım gəlir - ilahi və bəşəri qanunları tanımayan bir xalq belə bir münasibətə layiqdirmi?!” [6, f. 894, s.10, iş 104, v.2].

O dövrdəki qanlı hadisələr Zaqafqaziyada ictimai asayışı bərpa etməli olan Müttəfiq dövlətlərin ali komandanlığının da diqqətini cəlb edirdi. Azərbaycanın Baş naziri Fətəli xan Xoyskinin təklifi ilə general Tomson Andronikə Şuşaya doğru hərəkətini dayandırmağı əmr etdi. Lakin Andronikin quldur dəstəsi qanlı əməllərindən əl çəkmir və hər vasitə ilə Qarabağı Azərbaycandan ayıraraq, Ermənistanla birləşdirməyə çalışırdı [6, f. 894, s. 4, iş 5, v.49].

Andronik dekabrda guya “ingilislərin Qarabağı onun ixtiyarına verməsi” haqqında şayiə yaymağa başladı. Azərbaycan hökumətinin sədri Fətəli xan Xoyski 1918-ci il dekabrın 20-də Parlamentdəki çıxışında buna qarşı etirazını bildirdi [3, 97-101]. Dekabrın 22-də ingilis qoşunları komandanı Tomson bu şayiəni təkzib etdi. Lakin ingilis mayoru Qubbon Andronik ilə danışıqlar zamanı general Tomsonun adından bildirmişdi ki, Yevlaxdan Əkər çayınadək

yollar Azərbaycan hökumətinin, Əkər çayından Gorusadək ərazi və eləcə də, bütün Zəngəzur rayonu general Andronikin idarəsinə verilməlidir [6, f.19,s.1, iş 220, v.2-3].

Tezliklə bölgədə yenidən qanlı hadisələr baş verdi. 60 müsəlman kəndi dağıldı, əhalisi qırıldı və qaçqın düşdü. Bu dövrdə Ararat respublikası Göyçə rayonunda da bütün müsəlman kəndlərini məhv etmişdi. Yeni Bəyazid qəzasında 84 müsəlman kəndi bütünlüklə dağıdılmış, əhalisi amansızcasına qırğına məruz qalmışdı. Daşnak hökuməti Zəngəzur, Şərur, Naxçıvan, Ordubad qəzalarında yaşayan müsəlmanları qırmaqla bu torpaqları Ermənistan ərazisinə birləşdirməyi planlaşdırmışdı.

Belə bir vəziyyətdə Daxili işlər naziri X.Xasməmmədov Qarabağda xüsusi səlahiyyətli ali hakimiyyətin təşkilini yeganə çıxış yolu hesab edirdi. Azərbaycan hökumətinin 1919-cu il 15 yanvar tarixli qərarı ilə Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarında general-qubernatorluq yaradıldı [6, f.894, s.1, iş 22, v.13,14, 19].

Ermənistan hökuməti adları çəkilən qəzaların ərazisinin böyük hissəsinin guya Ermənistan ərazisi olduğu üçün general qubernatorluğun təsis olunmasına qəti etiraz etmişdi. Azərbaycan hökuməti cavab notasında Ermənistan hökumətinin etirazının əsassız olduğunu bildirmişdi: “Sizin hökumətin Azərbaycan Respublikasının Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur rayonlarında müvəqqəti general-qubernatorluğun təsis edilməsinə etirazı əsassızdır. Çünki bu rayonlar Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir.”

Azərbaycan hökumətinin Qarabağ problemini həll etmək üçün apardığı gərgin siyasi, hərbi və diplomatik mübarizənin nəticəsi olaraq, Tomson 1919-cu il mayın 5-də F.Xoyskiyə Qarabağda pozuculuq fəaliyyəti ilə məşğul olan emissarların sürgün edilməsi haqqında sərəncam verdiyini bildirmişdi. İyunun 5-də erməni milli şurasının qatı irticaçı üzvləri ingilis komandanlığı nümayəndəsinin müşayiətilə Şuşadan Tiflisə sürgün edildi. İyunun 6-da Azərbaycan batalyonu Şuşanın ermənilər yaşayan hissəsindəki kazarmalarda yerləşdirildi [5, 129].

Bununla belə ingilislərin bölgəyə dair siyasətləri ziddiyyətli idi. X.Sultanov hökumətə hesabatında bildirirdi ki, “ingilislər qəbul etdikləri qərarların heç birini, xüsusilə də Zəngəzur və Qarabağ ermənilərinin Azərbaycan hakimiyyətini dinc yolla tanımalarını təmin edəcəklərinə dair vədlərini yerinə yetirməmişlər. Zəngəzurun idarəçiliyi müvəqqəti olaraq erməni milli şurasına verilmişdir” [14, 128].

Naxçıvan, Şərur, Ordubad rayonlarını əhatə edən Cənub-Qərbi Azərbaycana dair də ingilislərin mövqeyi Azərbaycan dövlətçiliyinin maraqlarına uyğun gəlmirdi. Bu bölgədə 1918-ci ilin noyabrında yaranmış Araz-Türk Respublikası Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə birləşməyə çalışırdı. Lakin erməni-pərəst mövqe tutan ingilislər bu respublikanı dəstəkləməkdə və Naxçıvan mahalını müvəqqəti bitərəf zona elan edərək, burada öz general-qubernatorluqlarını yaratmaq istəyirdi.

İngilislərin Naxçıvana dair planlarına rəğmən Azərbaycan Cümhuriyyəti rəhbərliyi bu əraziyə dair öz suveren hüquqlarını müdafiə etdi. Onun təhlükəsizliyinin təminatına yardım göstərmək və bölgə əhalisinə qarşı ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərin qarşısını almaq, mahalı Şimali Azərbaycanın digər torpaqları ilə birləşdirmək sahəsində hökumət müəyyən tədbirlər həyata keçirdi. Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il yanvarın 8-i və 25-də olan iclaslarında Naxçıvan bölgəsi və ümumiyyətlə, keçmiş İrəvan quberniyasının azərbaycanlı əhalisinin vəziyyəti ilə bağlı məsələlər müzakirə edildi [4, 112, 142]. Azərbaycan hökuməti 1919-cu il 28 fevral tarixli qərarı ilə Cənub-Qərbi Azərbaycan general-qubernatorluğu yaratdı. Bəhramxan Naxçıvanski general-qubernator təyin olundu. General-qubernatorluğun nəzdində 7 nəfərdən ibarət Şura formalaşdırıldı. Yerli hakimiyyətin təşkili və qoşun hissələrinin saxlanması üçün DİN-nin 20 milyon manatlıq fondundan 500 min manat pul ayrıldı. Hökumət bölgədə idarəçiliyin təşkili üçün sonralar daha 1 milyon manat ayırmışdı [8, 282-283].

Ermənilər ingilislərin himayəsi ilə Naxçıvan mahalında öz "idarəçiliyini" yaratmağa cəhdlər göstərmişdilər. 1919-cu il aprelin 15-dən başlayaraq bölgənin ermənilərin "idarəçiliyinə" keçməsi ilə bağlı xəbərlərin yayılması mahalda həyəcanlar yaratdığından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İrəvandaqı diplomatik nümayəndəliyi rəsmi Bakı qarşısında müəyyən məsələlər qaldırmışdı. Belə bir şəraitdə mahalın azərbaycanlı əhalisi həm müxtəlif ünvanlara (müttəfiq dövlətlərə, T.Xatıyana və Azərbaycan xarici işlər naziri M.Y.Cəfərova) yazılı etirazlar, Təbrizə nümayəndə heyəti göndərdi, həm də Ordubadda, Şah-taxtıda və s. ərazilərdə erməni "idarəçiliyinə" müqavimət göstərdi. Qısamüddətli erməni "idarəçiliyi" zamanı bölgədə törədilən özbaşınalıqlar, bir qədər sonra daşnakları qovmaq üçün yaranan əlverişli şərait (ingilislərin getmələri xəbəri; Azərbaycan Ordusu zabitlərinin yerli əhalini hərbi cəhətdən təşkil etmələri; Türkiyə qoşunlarının toplanması ilə bağlı Ermənistanın öz qərb sərhədlərini möhkəmləndirmək məcburiyyətində qalması, Vedibsar rayonunda ermənilərin məğlubiyyəti və s.) əməli addımlar atılmasını şərtləndirirdi. Müəyyən hərbi-maliyyə və siyasi-mənəvi səciyyəli hazırlıq işlərindən sonra 1919-cu il iyulun 19-25-də aparılan uğurlu döyüşlər erməni "idarəçiliyi"nin bölgədən qovulması ilə nəticələndi [1, 211] 1919-cu ilin avqustunda Səməd bəy Cəmilinski Cənub-Qərbi Azərbaycan general-qubernatoru təyin edildi [3, 308].

İngilislərin Azərbaycan Cümhuriyyətində mövqelərini zəiflədiyi zaman, yəni 1919-cu ilin ikinci yarısında fəallaşan ABŞ hökuməti də Naxçıvan bölgəsi ətrafındakı erməni-azərbaycanlı munaqişəsindən faydalanmağa çalışdı. Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı məsələlərdə əsasən ermənipərəst mövqe tutan ABŞ müəyyən mulahizələrə: regiona kifayət qədər hərbi qüvvə gətirə bilməməsi, mahalın azərbaycanlı əhalisinin çox güclü müqaviməti, Azərbaycan hökumətinin barışmaz mövqeyi və s. görə ikili siyasət yürüdü. Müttəfiqlərin Ermənistanı Ali komissarı polkovnik Haskelin Zəngəzur və Qarabağı Azərbaycanın tərkib hissələri kimi tanımaqla yanaşı, ermənilərlə müsəlmanlar arasında

normal münasibətlər yaradılması adı altında Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının müvəqqəti olaraq xüsusi bitərəf zona elan edilməsini və burada Amerika general-qubernatorluğunun yaradılması təklifini irəli sürmüşdü [1,170]. Lakin mahalın azərbaycanlı əhalisinin inadlı müqaviməti, Azərbaycan hökumətinin hərtərəfli ciddi söyləri sayəsində ABŞ-ın Naxçıvan bölgəsində möhkəmlənmək siyasəti boşa çıxdı.

Qarabağ general-qubernatorluğunun siyasi-hərbi tədbirlərinin nəticəsində bu bölgədə də analoji proses baş verdi. Belə ki, Qarabağ ermənilərinin 1919-cu ilin avqustunda keçirilən VII qurultayında Azərbaycan Cümhuriyyəti hakimiyyətinin tanınması barədə akt qəbul edildi.

1919-cu il avqustun 15-də Azərbaycan hökuməti Andronikin törətdiyi soyqırımlar ilə əlaqədar Ermənistan hökumətinə etiraz notası göndərdi. Erməni hökuməti Andronikin güya Xüsusi erməni korpusuna "təbə olmadığını" bildirərək, bu yalanla məsuliyyətdən yaxa qurtarmağa çalışmışdı. Həmin dövrdə Ermənistan hökuməti Qarabağın Azərbaycanın tərkibində olmasını təsdiq edirdi [4, 132]. Lakin Zəngəzur qəzasına nizamlı qoşun hissələri və döyüş sürsəti göndərirdi. Bu işdə Könüllü Ordunun nümayəndəsi Zerkiyeviç də iştirak edirdi. O, ingilislərin köməyi ilə Trabzondan gətirdiyi döyüş sürsətinin bir hissəsini ermənilərə vermişdi.

Azərbaycan hökuməti əks tədbirlər gördü, 1919-cu il oktyabrın sonlarında general-mayor H.Şıxlinskiyin komandanlığı altında Zəngəzura və Qarabağa qoşun hissələri göndərdi [6, f. 897, s.1, iş 112, v.1]. Ermənistan hökuməti Azərbaycan hökumətinin bu addımını Zəngəzurun daxili işlərinə müdaxilə və dinc əhaliyə qarşı silahlı əməliyyatlar aparılması kimi qiymətləndirirdi. Ermənistanın Bakıdakı diplomatik nümayəndəsi Bekzadyan Ermənistan-Azərbaycan konfransının çağırılması ilə əlaqədar 1919-cu il oktyabrın 12-13-də N.Yusifbəyli və M.Y.Cəforovla görüşərək ərazi mübahisələri ilə bağlı məsələlərə də toxundu [13, 218]. Azərbaycan Cümhuriyyəti rəhbərliyi artıq İrəvanın və Ecmədzin qəzasının güzəştə gedildiyini xatırlatmaqla Azərbaycanın digər əzəli torpaqlarının, yəni Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzurun ona mənsubiyyəti barədə söhbətin belə ola bilməməsini qəti bildirmişdi.

Erməni hərbi qüvvələrinə qarşı bir neçə əməliyyatdan sonra 1919-cu il noyabrın 23-də amerikalıların vasitəçiliyi ilə Tiflisdə Azərbaycanla Ermənistan arasında beş maddədən ibarət saziş imzalandı. Azərbaycan hökuməti bu müvəqqəti sazişə inanaraq, öz qoşun hissələrini Zəngəzurdan çıxardı. Ermənistan hökuməti bu şəraitdən faydalanaraq dərhal bölgəyə əlavə nizami silahlı qüvvələr yeridib, orada hərbi əməliyyatların yeni və daha irimiqyaslı mərhələsinə başladı.

1919-cu il 14-21 dekabrda Bakıda Azərbaycan-Ermənistan konfransı keçirildi. F.Xoyskinin ərazi problemlərini müzakirə etmək təklifinə erməni tərəfi (Arutunyan və Bekzadyan) ərazi mübahisələrinin qəti həlli üçün hələ lazımi şərait və vaxtın yetişməməsi bəhanəsi ilə məsələnin həllindən yayındılar.

1920-ci ilin əvvəllərində erməni daşnakların təcavüzkar fəaliyyətləri daha kəskin xarakter almağa başladı. Erməni silahlı qüvvələri 1920-ci il yanvarın 19-25-də Zəngəzurdə 51 azərbaycanlı kəndini dağıtdılar. 1920-ci il yanvarın 22-də parlamentdə Zəngəzur hadisələri ilə bağlı məsələ müzakirə edildi. Həmçinin Tiflisdə Ermənistan XİN-in nümayəndələri ilə danışıqlar aparıldı. Dövlət Müdafiə Komitəsinin 1920-ci il yanvarın 6-da keçirilən iclasında hərbi-maliyyə yönümlü işlərin görülməsi planlaşdırıldı. Tezliklə yerli əhalidən partizan dəstələrinin təşkili üçün 5 mln. manat vəsait ayrıldı, bölgəyə əlavə hissələr gətirildi.

Mart ayının 23-də Qarabağda başlayan erməni üsyanı isə milli dövlətçiliyimizə qarşı yönəlmiş məkrli siyasətlərinin zirvə nöqtəsi oldu. Ermənilər bu dəfə Sovet Rusiyasının köməyi ilə Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirməyi planlaşdırırdı. Hökumət tərəfindən bir sıra təcili tədbirlər həyata keçirildi. Novruz bayramı günlərində Naxçıvan, Qarabağ və Zəngəzurdakı döyüşlərdə çox ağır məğlubiyyətə düşər oldular. Erməni nizami ordusu hissələrinin mart ayında Şərur və Ordubada hücumları Kəlbəli xanın silahlı dəstələri və Türkiyənin mahaldakı kiçik döyüş dəstəsinin birgə səyləri nəticəsində dəf olundu, onlar xeyli itki verərək geri çəkildilər [1, 222-225].

1918-1920-ci illərdə Ermənistan ərazisində müsəlmanlara qarşı həyata keçirilən soyqırımı, zorakılıq və cinayətlər dövrü mətbuat orqanlarında, arxiv sənədlərində, tarixi əsərlərdə və ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır. Qarabağ, Zəngəzur, İrəvan və Naxçıvanda dinc türk-müsəlman əhaliyə divan tutulmasını daim işıqlandıran “Azərbaycan” qəzeti ermənilərin planları haqqında da yazırdı: “Düşmənlərimiz mürgüləmərlər, onlar öz xalqlarının ideyalarını həyata keçirmək yolunda heç bir əlverişli imkan əllərindən vermirlər. Onlar Ararat dövləti sərhədinin Türkiyə sərhədlərindən tutmuş Şuşaya qədər uzadılmasını və bu ərazidə bir nəfər olsun belə müsəlmanın, türkün yaşamamasını istəyirlər” [7, 17 may 1919].

Ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri Böyük Britaniyanın Qafqazdakı Ali Komissarı O. Vordrop da təsdiq edirdi. Onun Londona göndərdiyi 2 oktyabr 1919-cu il tarixli raportunda deyilirdi: “Lap bu yaxınlarda ermənilər Yeni Bəyazid, Aleksandropol və İrəvan bölgələrində 60 müsəlman kəndini yerlə yeksan etmişlər” (2, 22).

Qarabağda, Gorusda ermənilərin tökdükləri günahsız qanların şahidi olmuş ingilis müxbir Skotland-Liddel də 1919-cu ilin yanvarında Tiflisdə “Müsəlmanlarla müharibə: ermənilər yenə hücum edirlər” adlı yazısında qeyd edirdi: “Ermənistanın bədbəxtliyi ondadır ki, orada Daşnaksütyun partiyası qüvvədədir. Bu terrorçu təşkilat uzun illər boyu məqsədyönlü şəkildə erməniləri müsəlmanlar üzərinə hücumə təhrik edirlər. Axırıncılardan layiqli cavab aldıqda isə haray qoparırlar ki, dünyada “bədbəx ermənilərə” rəğbət oyatsınlar. Daşnak üçün ölmüş erməni daha qiymətlidir. Çünki o təbliğat üçün yararlıdır... Lakin bir gün gələcək bütün müsəlmanlar bir nəfər kimi öz zülmkarına qarşı qalxacaqlar və onda heç nə erməniləri xilas edə bilməyəcəkdir.”

Erməni quldurlarının tarixi cinayətləri erməni tarixçiləri tərəfindən də etiraf edilmişdir. Belə ki, A.A.Lalayan “Daşnaksütyun” partiyasının əksinqilabi rolu” məqaləsində bu məsələyə toxunaraq yazırdı ki, “Daşnaksütyun” partiyası hakimiyyətdə olduğu otuz ay müddətində Zaqafqaziyada erməni əhalisinin 35 faizini və türk (azərbaycanlı) əhalisinin 60 faizini məhv etmişdir.”

1918-1920-ci illərdə türk-müsəlman soyqırımlarını tədqiq edən professor A.İsgəndərli tarixi faktlara əsaslanaraq bildir ki, 1918-ci ildə İrəvan quberniyasında 211, Qars vilayətində 92 Azərbaycan kəndi dağıdılmış, yandırılmış və talan edilmişdir. Erməni cəza dəstələrinin törətdikləri vəhşiliklər, daşnak hakimiyyəti dövründə yürüdülmən “türksüz Ermənistan siyasəti nəticəsində İrəvan quberniyasının türk-müsəlman əhalisinin sayı 1916-cı ildə 375 min nəfərdən 1922-ci ildə 70 min nəfərə enmişdir (12).

C.Həsəni “Ağ ləkələrin qara kölgəsi” əsərində qeyd edir ki, Ermənistan daşnakların hakimiyyəti dövründə azərbaycanlıların sayı 77 faiz, kürdlərin sayı 98 faiz, yezidlərin sayı isə 40 faiz azalmışdır, bu əhalinin böyük əksəriyyəti ermənilər tərəfindən öldürülmüşdür [15, 76-77].

Azərbaycan hökuməti 1919-cu ilin yayında Paris Sulh konfransında "Böyük Ermənistan" ideyasına qarşı ardıcıl siyasi-diplomatik mübarizə aparırdı. Azərbaycan diplomatiyası Versalda həm ermənilərin Azərbaycan dövlətinə qarşı irəli sürdükləri ərazi iddialarını dəf etməyə müvəffəq ola bildi, həm də 1920-ci ilin martında Naxçıvan, Qarabağ və Zəngəzurdakı döyüşlərdə erməniləri ağır məğlubiyətə uğratdı. Azərbaycan hökumətinin gərgin mübarizəsi nəticəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyü əsasən təmin edildi. Gənc respublikanın ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmiş cəhdlərin qarşısı alındı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Cümhuriyyəti. (1918-1920). Bakı: Elm, 1998, 336 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Böyük Britaniyanın arxiv sənədləri. Bakı: Çəşoğlu, 2008, 576 s.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə. I c. Bakı: Lider, 2004, 440 s.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), İki cildə. I c. Bakı: Azərbaycan, 1998, 976 s.
5. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı: Elm, 1990, 384 s.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. Fond 19, 894, 897, 970.
7. «Азербайджан», 1918, 1919, 1920.
8. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов). Баку: Азербайджан, 1998, 560с.
9. Arzumanlı V., Həbibəoğlu V., Muxtarov K. 1918-ci il qırğınları. Bakı: Öyrətmən, 1995, 63 s.
10. Aşırılı Akif. 31 mart soyqırımı: 1918-1920-ci illər mətbuatında. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 100 s.
11. Балаев А. Февральская революция и национальные окраины. Мартовские события 1918 года в Азербайджане. М.: Флинта, 2008. 35 с.
12. İsgəndərov A. 1918-1920-ci illərdə türk-müsəlman soyqırımları // “Azərbaycan” qəzeti, 2005, 1-2 aprel.
13. Məmmədova H.İ. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Yuxarı Qarabağda siyasi vəziyyət: Erməni terrorizminin güclənməsi (1918-1920). Bakı: Nağıl Evi, 2006, 150.

14. Musayev İ.M. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti. (1917-1920-ci illər). Bakı: 1998.
15. Həsənov С. “Ağ ləkələrin qara kölgəsi” Bakı: Gənclik, 1991.

МЕРОПРИЯТИЯ ПРАВИТЕЛЬСТВА АДР ПО ПРЕДОТВРАЩЕНИЮ АРМЯНСКОЙ АГРЕССИИ В 1918-1920-Х ГГ.

А.П.АДЫГЕЗАЛОВА

РЕЗЮМЕ

Партия «Дашнакцутюн» воспользуясь началом I Мировой войны для реализации своих коварных планов по созданию «Великой Армении» начала крупномасштабные операции против мирного тюрко-мусульманского населения на территории Османской империи и на Южном Кавказе. Весной 1918 года в Баку, Шемахе, Ленкоране, Карабахе, Зангезуре, Нахчыване и в др. местах более было уничтожено 50 тыс. мирных жителей. Этот процесс продолжался и в период АДР тоже.

Только в результате упорной работы правительства АДР территориальная целостность Азербайджана была обеспечена. Азербайджанская делегация на Парижской мирной конференции сумела провалить территориальные претензии армян на Азербайджан. В марте 1920 года азербайджанская армия предотвратила нападения дашнакской армии и вывела ее из Нахчывана, Зангезура и Карабаха. Территориальная целостность Азербайджанской Демократической Республики была обеспечена

Ключевые слова: «Великая Армения», геноцид, Азербайджанская Республика, Нахчыван, Карабах.

MEASURES OF AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC AGAINST ARMENIAN AGGRESSION IN 1918-1920

A.P.ADIGEZALOVA

SUMMARY

Making use of the outbreak of the World War I, the political party “Dashnaksutun” commenced massacres against peaceful Turkish-Muslim population in the territory of the Ottoman Empire and in South Caucasus. In the spring of 1918 Armenians killed 50.000 peaceful citizens in the cities of Baku, Shamakhi, Guba, Lankaran, Karabakh, etc. The process continued during the period of the Azerbaijan Democratic Republic as well.

Thanks to the activity of the ADR the territorial integrity of Azerbaijan was ensured. Azerbaijan's diplomacy managed to parry the territorial claims of Armenians against the Azerbaijani state in Versailles, and the Azerbaijani army defeated Armenians in Nakhchivan, Garabagh and Zangazur in March 1920. The territorial integrity of the young republic was ensured.

Key Words: “Great Armenia”, genocide, Azerbaijan Republic, Nakhchivan, Karabakh.